

אוריינות כחופש Literacy as freedom

סאוסן זהר¹

היום הבינלאומי לאוריינות (ידיעת קרוא וכתוב) צוין השנה ב-8 בספטמבר. כמו כן האו"ם קבע, כי העשור שהחל ב-2003 ויסתיים ב-2012 יעמוד בסימן של "אוריינות כחופש" – "Literacy as Freedom". בעשור זה ייעשו מאמצים להוריד את רמת האנאלפביות בעולם. על פי נתונים סטטיסטיים שפירסם ארגון החינוך, המדע והתרבות של האו"ם (UNESCO), כ-20% מהבוגרים בעולם אינם יודעים קרוא וכתוב. שני שלישים מתוכם הן נשים.² מעבר לכך, כ-113 מיליון ילדים בעולם אינם פוקדים את בתי הספר ועל כן נשללת מהם הגישה לחינוך בסיסי ולאוריינות.³ האו"ם פועל זה שנים בניסיון למגר את תופעת האנאלפביות בעולם. מאמצים אלה הגיעו לשיאם בהצהרת הכוונות שנעלה את הפורום העולמי לחינוך, שהתכנס בדקאר בירת סנגל בשנת 2000. המדינות שהשתתפו בפורום דקאר התחייבו להוריד את שיעורי האנאלפביות בעולם במחצית עד לשנת 2015. לפי ההערכות שהושמעו אז, אם הצהרת הכוונות שנחתמה בדקאר לא תישא פירות כלשהם ושיעורי האנאלפביות לא יירדו כמתחייב ממנה, ייוותרו 15% מכלל הבוגרים בעולם אנאלפביתים.⁴ העשור "אוריינות כחופש" הושק כדי לממש את הצהרת הכוונות של פורום דקאר.

רמת האנאלפביות הלאומית הממוצעת בישראל, 4.6%, נחשבת נמוכה יחסית.⁵ בדו"ח הפיתוח האנושי של האו"ם לשנת 2004⁶ דורגה ישראל במקום ה-22 מתוך 177 מדינות שבהן נבדקה רמת האנאלפביות. אולם מבט מעמיק יותר על תופעת האנאלפביות בישראל, הנשען על ניתוח מגדרי ואתני, מעלה כי בקבוצות אוכלוסייה מסוימות אחוזי האנאלפביות גבוהים יותר מהממוצע הלאומי. קבוצה שבה רמת האנאלפביות גבוהה במיוחד היא הנשים הערביות. בשנת 2003, 14.7% מהנשים הערביות נחשבו אנאלפביות, לעומת 4.5% מהנשים היהודיות, 6.2% מהגברים הערבים ו-2.6% בלבד מהגברים היהודים.⁷

בישראל, ככלל, תופעת האנאלפביות ודרכי ההתמודדות עמה בקרב האוכלוסייה הערבית מתקבלות באדישות, הן על ידי הממסד השלטוני והן על ידי ארגונים העוסקים בחינוך ובשינוי חברתי. נתונים על רמת האנאלפביות בישראל מאזכרים לרוב רק בעת הגשת דו"חות לוועדות שונות של האו"ם, וגם אז לא נלווה אליהם פירוט נרחב ולא מצוינים הצעדים הנדרשים למיגור התופעה או הפעולות הננקטות לשם כך. לכל היותר מוזכרים בהזדמנויות אלה אחוזי הסובלים מאנאלפביות. ההזדמנות האחרונה שבה הוזכרה תופעת האנאלפביות בישראל היתה דיוני ועדת האו"ם למיגור כל סוגי האפליה נגד נשים, אשר בחנה בחודש יולי 2005 את הדו"ח שהוגש

¹ עורכת דין בעדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל

² <http://portal.unesco.org> (ביקור באתר בתאריך 4.9.05).

³ שם, שם (ביקור באתר בתאריך 4.9.05).

⁴ שם, שם.

⁵ השנתון הישראלי לסטטיסטיקה 2004, לוח 8.3, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

⁶ <http://hdr.undp.org/reports/global/2004> (ביקור באתר בתאריך 4.9.05).

⁷ ראו הערה 5.

לה על ידי ממשלת ישראל. באופן לא מפתיע, ההתייחסות לאנאלפביתיות בדו"ח הממשלתי היתה מינימלית ביותר. רק דו"ח צללים שניסחו ארגוני זכויות אדם פלסטיניים מ ישראל ושהוגש לוועדה במקביל לדו"ח הממשלתי, מילא את החסר ותיאר את תופעת האנאלפביתיות בישראל לפי פילוח אתני ומגדרי.⁸ אפשר היה לצפות שוועדה הפועלת בעיצומו של עשור ה"אוריינות כחופש" תכלול בהמלצות הכלליות שהגישה לממשלת ישראל המלצה ברורה, הקוראת לפעול נחרצות למיגור התופעה. זו המלצה הכרחית, שכן אחוז האנאלפביתיות בקרב נשים ערביות הוא פי שלושה מאחוז הנשים היהודיות האנאלפביות ופי שניים וחצי מאחוז הגברים הערבים האנאלפביתיים. אולם הוועדה למיגור כל סוגי האפליה נגד נשים נהגה בניגוד לצפוי ולא כללה בהמלצותיה התייחסות לצורך במיגור תופעת האנאלפביתיות בקרב הנשים הערביות. במסקנותיה הסופיות של הוועדה, שפורסמו ביולי 2005, נכללה הדרישה שממשלת ישראל תפעל למיגור האפליה נגד הנשים הערביות בכמה מישורים, ובהם בחיים הציבוריים, בתחום הבריאות, העלאת אחוז הנשים הערביות באוניברסיטאות, הורדת אחוזי הנשירה בקרב התלמידות הערביות ורוויזיה של ספרי הלימוד כדי להילחם בסטריאוטיפים קיימים על תפקיד הנשים בחברה. עם זאת, הוועדה לא מצאה לנכון להתייחס לאחוזי האנאלפביתיות בתוך ישראל כתופעה בפני עצמה, שמיגורה מחייב נקיטת אמצעים טיפוליים ומניעתיים.

בעולם כולו חלו שינויים מפליגים בהגדרת התופעה מאז תחילת המאה הקודמת. בשנת 1930 קבעה הלשכה האמריקאית לסטטיסטיקה כי אנאלפבית הוא כל מי שאינו יודע קרוא וכתוב בשפה כלשהי. בשנות השישים הגדיר האו"ם את האנאלפביתיות כהעדר יכולת קריאה וכתובה של משפטים פשוטים ובסיסיים. מאוחר יותר הורחבה ההגדרה וכללה מרכיב פונקציונלי של התופעה. לפי ההגדרה המעודכנת, כל מי שאינו מסוגל להשתלב בביצוע פעילויות חברתיות נחשב אנאלפבית. לפי ההגדרה המקובלת בישראל, לעומת זאת, כל אדם מתחת לגיל 15 שאינו יודע קרוא וכתוב ברמה המאפשרת קריאה וכתובה של משפטים קצרים ופשוטים הקשורים לחיי היומיום (ובכלל זה הבנת הנקרא), נחשב אנאלפבית.⁹

מדד האנאלפביתיות שאומץ בישראל תואם את ההגדרה הצרה של התופעה. לפיה, מכלול הסובלים מאנאלפביתיות אינם יודעים לקרוא ולכתוב משפטים בסיסיים ופשוטים ביותר. אין להסתפק בהצבת מדד כה צר להגדרת תופעת האנאלפביתיות ויש לאמץ את ההגדרה הרחבה יותר, הכוללת מרכיב פונקציונלי, כמו זו שאומצה בארצות הברית. אימוץ ההגדרה הרחבה הוא צעד מתבקש, עקב הקשר ההדדי הקיים בין מעמד סוציו-אקונומי לבין היכולת לקבל חינוך בסיסי ויסודי. אי קבלת חינוך ברמה הבסיסית ביותר היא הגורם לתופעת האנאלפביתיות. ככל שהמעמד הסוציו-אקונומי של אוכלוסייה מסוימת נמוך יותר, כך אחוז האנאלפביתים בקרבה, לפי ההגדרה הרחבה יותר, גבוה יותר. בהגדרה זו נכללים גם אנשים החיים מתחת לקו העוני, שפעילויותיהם החברתיות והכלכליות מוגבלות. לפי דו"חות העוני שפירסם המוסד לביטוח לאומי בשנתיים האחרונות, קרוב ל-60% מהמשפחות הערביות חיות מתחת לקו העוני, לעומת רק 30.8% מקרב

⁸ להעתק מלא של הדו"ח ראו: <http://www.adalah.org/heb/cedaw.php>

⁹ ראו הגדרת מדד הליטרליות ב"מדדים להשוואה בינלאומית בחינוך", מרכז מחקר ומידע של הכנסת, אופיר בן אסולי ודפנה סחייק, עמ' 29, 23.7.03.

המשפחות היהודיות.¹⁰ למעשה, אחוז המשפחות הערביות החיות מתחת לקו העוני גבוה יותר מהאחוז המצוין בדו"חות המוסד לביטוח לאומי, שכן אלה אינם כוללים נתונים על העוני בקבוצות מסוימות באוכלוסייה, כגון הבדואים תושבי הכפרים הלא מוכרים.

אחוזי האנאלפביות הגבוהים בקרב הנשים הערביות אינם מפתיעים ויש לייחסם לתפקידים החברתיים המוטלים על הנשים הערביות. אך אין להסתפק בכך. על המדינה מוטלת אחריות כבדה למעמד הנשים הערביות ואחריות כבדה עוד יותר למיגור כל סוגי האפליה נגדן, הן על פי המשפט המקומי והן על פי המשפט הבינלאומי. לא זו אף זו, אלא שעל המדינה מוטלת אחריות למיגור תופעות אחרות הקשורות לאנאלפביות במישרין או בעקיפין, כגון הנשירה ממוסדות החינוך של התלמידות הערביות ותופעת נישואי הקטינות. במקרים רבים קטינות הנישאות ומקימות משפחה נושרות ממוסדות החינוך, וגם תופעה זו תורמת להגדלת אחוזי האנאלפביות בקרב הנשים הערביות.

התחמקות המדינה מאחריותה לשיפור מצבן של הנשים הערביות מקבלת ביטוי בשלילת שתי זכויות בסיסיות המוקנות לכלל אזרחי המדינה על פי המשפט המקומי: הזכות לקבל חינוך והזכות לחינוך חינם, המעוגנות שתיהן בחוק לימוד חובה, תשכ"ט 1949. הזכות של כל אדם לקבל חינוך אינה עומדת בפני עצמה. מימושה הוא בסיס למימוש זכויות אחרות, כגון הזכות לחירות ולחופש, הזכות לכבוד ולמימוש עצמי, הזכות לחופש ביטוי והזכות להשתתפות בחיים הציבוריים. הרשימה, כמובן, אינה סגורה.¹¹ עוד בשנת 1928 קישר השופט האמריקאי קארדוזו בין הזכות לקבלת חינוך לבין הזכות לחירות:¹²

"We are free only if we know, and so in proportion to our knowledge. There is no freedom without choice, and there is no choice without knowledge – or non that is no illusory. Implicit in mind is the very notion of liberty of the mind to absorb and to beget".

הפרת זכות אחת, הזכות לקבל חינוך, מביאה להגבלת זכות אחרת, הזכות לחירות. תופעת האנאלפביות, שהינה כשלעצמה תוצאה של הפרת הזכות לקבלת חינוך, היא אחת ההגבלות הבעייתיות ביותר על הזכות לחירות שהשפיעו על מדינות מתפתחות. בהודו, למשל, נקטה המדינה צעדים דחופים למיגור התופעה, שעיקר הסובלים ממנה היו נשים, כדי לשפר את הכישורים הבסיסיים (basic capabilities) האנושיים של הסובלים מהתופעה.¹³ חסימת הגישה לקבלת חינוך מגבילה את הידע שהפרט עשוי לרכוש בחייו. כך מוגבלות אפשרויות הבחירה העומדות לרשותו של הפרט. התוצאה היא הגבלת החירות וחופש הפעולה שלו.

¹⁰ דו"חות המוסד לביטוח לאומי מחודשים אוגוסט 2005 ונובמבר 2004. נא לעיין ב: http://www.btl.gov.il/btl_indx.asp?name=heb_rashim&type=m. האחוזים המצוינים לעיל הם לפני תשלומי ההעברה של המוסד לביטוח לאומי למשפחות.

¹¹ על הזכות לקבל חינוך ראו יורם רבין, **הזכות לחינוך** (ירושלים: גבו הוצאה לאור 2002), עמודים 65 עד 129.

¹² Benjamin N. Cardozo, *The Paradoxes of Legal Science* (New York: Columbia University Press 1928) p. 104.

¹³ Raj Kumar, "International Human Rights Perspectives on the Fundamental Right to Education – Integration of Human Rights and Human Development in the Indian constitution," 12 Tulane Journal of International & Comparative Law 237, Spring 2004, 239.

מיגור תופעת האנאלפביות הוא חובה המוטלת על המדינה, לא רק כנגזרת מחובתה לספק חינוך לאזרחיה, אלא גם מתוך חובתה לפעול לצמצום הפערים החברתיים ולשאוף לקידום אנושי של אזרחיה (human development). לא ניתן להשיג זאת ללא הסרת ההגבלות על החירויות, המותירות את הפרטים עם מינימום אפשרויות בחירה.¹⁴ הפער האתני והמגדרי ברמת המחיה, המתואר בדו"חות הרשמיים של המוסד לביטוח לאומי, מחייב נקיטת אמצעים חיוניים ומיידיים למיגור התופעה. שתיקת המדינה בהקשר זה והמחדל בפיתוח תוכניות כלשהן למיגור התופעה אינם מפתיעים, בהתחשב בזהות הסובלים ממנה. אין המדובר במחדל מקרי או בלתי מכוון. מערכת החינוך, לדוגמה, מתכננת תוכניות ומקצה משאבים לקליטת תלמידים עולים חדשים. לחלופין מוקצים משאבים מיוחדים לאיתור תלמידים מחוננים וטיפוחם. אין אני מביעה הסתייגות מהקצאת משאבים זו, וראוי לברך על כל ניסיון העשרה ו/או טיפוח של תלמידים הזקוקים לעזרה. עם זאת, את המאמצים לאתר קבוצות ראויות לטיפוח ואת המשאבים לצורך כך יש להשקיע באופן שווה בין כל קבוצות האוכלוסייה.

בנוסף, אין להתעלם מהוראות המשפט הבינלאומי ומהאמנות המחייבות את המדינות החתומות עליהן להעניק חינוך חינם ושווה לכולם. ההכרה בזכות לחינוך שווה ולחינוך חינם נקבעה בהכרזה האוניברסלית על זכויות האדם משנת 1948. התייחסות מפורשת יותר לזכות בסיסית זו נכללה באמנות מאוחרות יותר, אשר נחתמו ואושרו על ידי מדינת ישראל, כגון האמנה הבינלאומית נגד אפליה בחינוך משנת 1960; האמנה הבינלאומית לזכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות משנת 1966; האמנה בדבר מיגור כל סוגי האפליה נגד נשים משנת 1979 והאמנה בדבר זכויות הילד משנת 1989. בהקשר זה חשוב להזכיר את ההצהרה הבינלאומית למיגור האנאלפביות, אשר נוסחה בכנס הכללי של ועדת האו"ם לחינוך, מדע ותרבות (UNESCO) בשנת 1964. הצהרה זו מתייחסת אף היא לקשר שבין הזכות לחינוך לבין חירות הפרט והזכות להתפתחות אנושית, וקובעת בסעיף 3:

"Not having the basic tools of literacy, half the adult population of the world is today denied the exercise of man's inalienable right to education, and is committed to live unaware of the new vistas that the advancement of knowledge, science and technology are rapidly unfolding to make man's struggle for freedom from want, hunger and disease less arduous, and to remain isolated even from its own common heritage enshrined in the moral, cultural and artistic achievements and the noblest aspiration of each nation".

סעיף 6 להצהרה זו מוסיף ומדגיש את חשיבותם של הליטרליות והחינוך הבסיסי להשגת סדר וצדק חברתי-כלכלי:

"...literacy and adult education form not only an integrated part of the programme of educational growth, but also a critical sector in the strategy of human resource development. Together with formal education, it is basic to developing economic and social

¹⁴ שם.

order. The eradication of mass illiteracy and provision for the maintenance and widespread use of literacy should therefore be treated in development plans as an essential complement of formal education as one of the foundations of self-sustaining economic growth".

לסיכום, יותר משמיגור תופעת האנאלפביות יביא לקידום החינוך הניתן לנשים, לטיפולן ולשיפור רמת החופש והחירות שלהן, הוא יביא להעלאת מודעותן למימוש עצמי. זו, בתורה, תתרום להתפוגגות גדר ההפרדה בין הספירה הפרטית והביתית, השמורה לנשים בתוך חברה הייררכית ופטריארכלית, לבין הספירה הציבורית השמורה לגברים.